

ΑΠΟ ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ ΚΡΑΤΟΥΣ ΣΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ: ΜΙΑ ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΣΜΟΥ

Αγγελική Μανδάλη

Δικηγόρος Αθηνών, MSc –
LLM

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παγκόσμια οικονομική κρίση, η έξαρση της πανδημίας, η εντατικοποίηση της ψηφιοποίησης και η ανάδυση της εποχής της διακινδύνευσης, ασκούν ισχυρές πιέσεις στα σύγχρονα δημοκρατικά Συντάγματα, τα οποία ήδη δοκιμάζονται από τη συνταγματική απορρύθμιση που χαρακτηρίζει την παγκοσμιοποιημένη, πλουραλιστική κοινωνία. Η αναγνώριση συνταματοποιητικών χαρακτηριστικών σε κοινωνικά συστήματα πέραν του έθνους κράτους ξενίζει πολλούς θεωρητικούς του δικαίου, ειδικά στην ελληνική πραγματικότητα. Παρόλα αυτά, μέσα από τη διερεύνηση της θεωρίας του Κοινωνιακού Συνταγματισμού, μπορούμε να προσεγγίσουμε τον συνταγματισμό από μία παραγωγική και δημιουργική σκοπιά, της οποίας βασικά χαρακτηριστικά είναι η κοινωνιολογική αντίληψη και ο πλουραλισμός. Καθώς αρχικά διατυπώνονται οι διαφορές με την κλασική συνταγματική θεωρία και στη συνέχεια παρουσιάζονται τα επιμέρους χαρακτηριστικά της, αλλά και η κριτική εναντίον της, στόχος αυτής της προσέγγισης δεν είναι να αποδομήσει την έννοια του Συντάγματος ως θεμελιώδους νόμου, αλλά αντιθέτως να ενισχύσει την ανθεκτικότητά του, με την αναγνώριση της στενής σχέσης του με την κοινωνία και χάριν της προστασίας των θεμελιωδών και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων¹.

¹ Η παρούσα μελέτη αποτελεί επικαιροποιημένο τμήμα της διπλωματικής εργασίας της γράφουσας, η οποία εκπονήθηκε στο πλαίσιο του Μεταπτυχιακού Προγράμματος σπουδών «Κοινωνιολογία του Δικαίου, Επιστήμη και Τεχνολογία» της Νομικής Σχολής του ΕΚΠΑ, με επιβλέπουσα την Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Ελένη Ρεθυμιωτάκη.

ABSTRACT

The global fiscal crisis, the outbreak of the pandemic, the intensification of digitalization and the emergence of the risk society exert strong pressure on modern democratic Constitutions, which are already challenged by the constitutional deregulation that characterizes the globalized, pluralistic society. Though the recognition of constitutional characteristics in social systems beyond the nation-state displeases many legal theorists, especially in Greece, through the investigation of the theory of Societal Constitutionalism we can approach constitutionalism from a productive and creative point of view, whose main characteristics are a sociological understanding and pluralism. Thus, as its differences with the classical constitutional theory are initially developed and then its individual characteristics as well as the criticism against it are presented, the purpose of this approach is not to deconstruct the concept of the Constitution as the fundamental law, but rather to strengthen its durability, by recognizing its close relationship with society and for the sake of fundamental and human rights protection.

I. Η ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ ΚΑΙ Η ΚΡΙΣΗ ΤΗΣ

Ο Weber προσδιόρισε το σύγχρονο κράτος ως μία ανθρώπινη κοινότητα που (επιτυχώς) διεκδικεί το μονοπώλιο της νόμιμης χρήσης βίας ή αλλιώς το «μονοπώλιο του καταναγκασμού»² εντός μιας συγκεκριμένης γεωγραφικής περιοχής³. Η εξουσία του κράτους χαρακτηρίζεται ως πολιτική και όχι οικονομική⁴, οπότε το ίδιο το κράτος υφίσταται από τη στιγμή που φορέας της πολιτικής εξουσίας δεν είναι άνθρωπος, αλλά μία αφηρημένη έννοια. Η μετάβαση της εξουσίας από συγκεκριμένους ανθρώπους στο κράτος είναι ακριβώς η θεσμοποίηση της εξουσίας, η οποία πραγματώνεται καθώς το κράτος σταδιακά οικειοποιείται την πολιτική εξουσία και παράγει κανόνες δικαίου, την εφαρμογή των οποίων διασφαλίζει μέσω του μονοπωλίου του καταναγκασμού⁵. Η θεσμοθετημένη κρατική εξουσία πάντως δεν καταργεί άλλα κέντρα κοινωνικής εξουσίας με τα οποία διατηρεί έντονη και πολυεπίπεδη αλληλεπίδραση.

Η διαδικασία υπαγωγής των εκάστοτε πραγματικών περιστατικών στο ρυθμιστικό περιεχόμενο των συνταγματικών κανόνων, προκειμένου να είναι αποτελεσματική και όσο το δυνατότερο επιτυχής, πολλές φορές αντιστρέφεται, οπότε ο συνταγματικός κανόνας προσαρμόζεται στα πραγματικά περιστατικά, μέσω μιας σιωπηρής μεταβολής του νοήματος και όχι του γράμματος των συνταγματικών διατάξεων. Αυτή η αλλοίωση ή καταστρατήγηση του Συντάγματος δεν έχει εγγενές αρνητικό περιεχόμενο, αλλά πρόκειται για ένα σύνηθες έως και αναγκαίο φαινόμενο της εφαρμογής του. Μέσω της σιωπηρής μεταβολής του συνταγματικού νοήματος, η οποία προϋποθέτει ανάλογη

² Α. Παντελής, *Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου*, 2016, σελ. 19.

³ M. Weber, *From Max Weber: Essays in sociology* (H.H. Gerth/C. Wright Mills, trans. and eds.), 1958, σελ. 78.

⁴ Βλ. Α. Παντελή, *Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου*, ό.π., σελ. 20.

⁵ *Ibidem*, σελ. 19.

ερμηνεία και επανάληψη και δεν πραγματοποιείται άπαξ⁶, τα εθνικά Συντάγματα παραμένουν ανθεκτικά και κανονιστικά ισχυρά. Το φαινόμενο αυτό της προσαρμοστικότητας των συνταγματικών διατάξεων αναδεικνύει την άρρηκτη σχέση Συντάγματος και κοινωνίας.

Στο πλαίσιο της συνταγματικής απορρύθμισης που χαρακτηρίζει τον σύγχρονο συνταγματικό πλουραλισμό σε περιφερειακό και σε παγκόσμιο επίπεδο⁷, αξίζει να αναρωτηθούμε μέσα από ποιες διαδικασίες το έθνος κράτος κατέστη ο μοναδικός νομιμοποιημένος φορέας συνταγματισμού. Μήπως άραγε δίδεται υπερβολική έμφαση στο κράτος ως συνεκτικό παρά ως εξουσιαστικό θεσμό⁸;

Μετά δε την παγκόσμια οικονομική κρίση και την έξαρση της πανδημίας που σχεδόν αμέσως ακολούθησε, φαίνεται να αναδύεται ένα νέο αφήγημα για τον σύγχρονο ρόλο του συνταγματικού κράτους, που συνδέεται μάλιστα στενά με την ευρεία χρήση και εξέλιξη της τεχνολογίας και της ψηφιακής δικτύωσης. Όπως έχει ήδη επισημάνει ο Beck⁹, ο πολλαπλασιασμός των «ασύμμετρων» απειλών της «εποχής της διακινδύνευσης» (οικονομικές και υγειονομικές κρίσεις, τρομοκρατία, πυρηνικά ατυχήματα, φυσικές καταστροφές, οικολογική και περιβαλλοντική κρίση) μετατοπίζει δομικά τα όρια του κράτους από τα παραδοσιακά καθήκοντα της πρόνοιας ή της αναδιανομής σε εκείνα της πρόληψης, της διαχείρισης και της αποτροπής των νέων κινδύνων¹⁰. Κατά συνέπεια, κερδίζει συνεχώς έδαφος η άποψη για τη συνταγματική αναγνώριση ενός εγγενώς περιοριστικού «κράτους πρόληψης», το οποίο θα προσαρμόζεται ελεύθερα στις έκτακτες ανάγκες και συνθήκες, χωρίς την προϋπόθεση κάποιας τυπικής συνταγματικής μεταβολής, ενώ τα δικαιώματα θα υφίστανται περιορισμούς μη ελεγχόμενους από την αρχή της αναλογικότητας, παρά μόνο με βάση την «αρχή της προφύλαξης» και στόχο την «αποφυγή του χειρότερου»¹¹. Όλα αυτά, εντός του παγκοσμιοποιημένου περιβάλλοντος, όπου οικονομικά ισχυροί ιδιωτικοί φορείς διαπραγματεύονται σήμερα ισότιμα, αν όχι από θέση ισχύος, με τα εθνικά κράτη.

Πέραν των συνόρων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, με τα εγχειρήματα περί Ευρωπαϊκού Συντάγματος να αναβάλλονται επ' αόριστον και εν μέσω ζωντανής διχογνωμίας, έχουν ήδη γίνει προσπάθειες να καθιερωθεί ο Χάρτης των Ηνωμένων Εθνών ως συνταγματικός νόμος της «διεθνούς κοινότητας», που τίθεται σε ισχύ από ένα οικουμενικό καθεστώς και νομιμοποιεί την άσκηση παγκόσμιας πολιτικής εξουσίας. Παράλληλα, η θεωρία του «παγκόσμιου συνταγματισμού» (global constitutionalism) αναγνωρίζει πτυχές του διεθνούς δικαίου ως «συνταγματικές» ή και «συνταγματοποιητικές»¹². Η λειτουργία του συνταγματικού δικαίου, όταν παραμένει δημοκρατική, συμ-

⁶ Ibidem, σελ. 175.

⁷ C. Yannakopoulos, *La déréglementation constitutionnelle en Europe*, 2019, σελ. 179.

⁸ F. Cullity, *The Legitimation of the State: Constitutionalism and Recognition*, 2014, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 17.06.2023).

⁹ U. Beck/M. Ritter, *Risk society: towards a new modernity*, 7th ed., 1992.

¹⁰ Συνέντευξη Απ. Παπατόλια στο ΕΝΑ, με αφορμή την έκδοση του βιβλίου *Η επόμενη μέρα του εθνικού και ευρωπαϊκού συνταγματισμού: Ερμηνευτικοί (ανα)στοχασμοί μετά την πανδημία*, 2020, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 17.06.2023).

¹¹ Βλ. προηγούμενως, υποσημ. 11.

¹² A. Peters, *Constitutionalisation*, 2017· J. d'Aspremont/S. Singh (eds), *Concepts for International Law - Contributions to Disciplinary Thought* (Edward Elgar 2017), MPIL Research Paper 8/2017, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 17.06.2023).

βάλλει στην καθιέρωση, οργάνωση, ενσωμάτωση και ρύθμιση των δράσεων διακυβέρνησης που προκύπτουν από την παραγωγή των νόμων, την εφαρμογή και την επιβολή τους, αξιοποιώντας τις αρχές της αναλογικότητας, του κράτους δικαίου, της διαφάνειας, του δημοκρατικού ελέγχου και της προστασίας των ατομικών δικαιωμάτων. Οι διαδικασίες αυτές είναι εφικτό να μεταφερθούν και στο διεθνές ή διακρατικό πεδίο, όπου ενώ το διεθνές δίκαιο συνταγματοποιείται, τα εθνικά Συντάγματα διεθνοποιούνται.

Στο σημείο αυτό αναδύεται η πρόταση φορείς που παραδοσιακά δεν εκλαμβάνονται ως υποκείμενα του διεθνούς δικαίου να αναγνωριστούν ως συνταγματικά υποκείμενα¹³. Τέτοιες οντότητες είναι αφενός διεθνείς οργανισμοί, πολυεθνικές επιχειρήσεις, διεθνή συνδικάτα, ομάδες συμφερόντων και μη κυβερνητικοί οργανισμοί, που ήδη συμμετέχουν στη λήψη αποφάσεων σε παγκόσμιο επίπεδο, και αφετέρου τα ίδια τα μεμονωμένα άτομα, τα οποία, διστακτικά και συνήθως από το περιθώριο, γίνονται αποδεκτά ως υποκείμενα του διεθνούς δικαίου, ως φορείς θεμελιωδών και ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Επιπρόσθετα, τέτοιου είδους πλουραλιστικές αντιλήψεις αναγνωρίζουν ότι οι διαδικασίες ψηφιοποίησης και παγκόσμιας δικτύωσης διεκπεραιώνονται σχεδόν αποκλειστικά από μη κρατικούς φορείς, την ύπαρξη των οποίων θα έπρεπε να λάβει υπόψη και ένα παγκόσμιο Σύνταγμα. Ωστόσο, ένα περαιτέρω βήμα πραγματοποιείται μέσω της εφαρμογής της οριζόντιας ισχύος των θεμελιωδών δικαιωμάτων, τα οποία πλέον δεν θα ισχύουν μόνον ενάντια σε πολιτικούς φορείς, αλλά και ενάντια σε κοινωνικούς θεσμούς, ιδίως αμυντικά έναντι κέντρων οικονομικής εξουσίας, που συχνά, αν όχι πάντα, απορρίπτουν τον κρατικό παρεμβατισμό. Ταυτόχρονα, αντίστοιχες προστατευτικές υποχρεώσεις θα πρέπει να επιβάλλονται και στα εθνικά κράτη, προκειμένου να καταπολεμούνται οι απειλές κατά των θεμελιωδών δικαιωμάτων των πολιτών, σε τομείς απομακρυσμένους από την κρατική εποπτεία ή και κατά περιόδους όπου παρατηρείται ένα ιδιαίτερος διογκωμένο κράτος πρόληψης. Με την πρόταση αυτή επισημαίνεται η ανάγκη επέκτασης του συνταγματισμού πέρα από τις καθαρά διακυβερνητικές σχέσεις και προς όφελος των ίδιων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

II. Η ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ – ΜΕΤΑΞΥ ΑΥΤΟΝΟΜΙΑΣ ΚΑΙ ΕΤΕΡΟΝΟΜΙΑΣ

Σύμφωνα με το άρθρο 87 παρ. 2 του Συντάγματος, «οι δικαστές σε καμία περίπτωση δεν υποχρεούνται να συμμορφώνονται με διατάξεις που έχουν τεθεί κατά κατάλυση του Συντάγματος». Οι δικαστές οφείλουν να κρίνουν με βάση το Σύνταγμα, τους νόμους, τα στοιχεία της εκάστοτε υπόθεσης και τη συνείδησή τους. Στην περίπτωση που διαπιστωθεί αντισυνταγματικότητα κανόνα δικαίου, ο δικαστής δεσμεύεται να αποφασίσει με βάση τις συνταγματικές του υποχρεώσεις, εξειδικεύοντας το σκεπτικό του με πλήρη αιτιολογία της απόφασης. Κατά τον τρόπο αυτό, ο δικαστής λαμβάνει τον ρόλο του «συν-ρυθμιστή» των εννόμων σχέσεων και επέχει θέση «θεσμικού αντιβάρου», μέσω του ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων. Επομένως, ο δικαστής αποτελεί τον βασικότερο αγωγό ανταλλαγής στοιχείων μεταξύ Συντάγματος και κοινωνικής πραγματικότητας, καθώς ως

¹³ G. Teubner, “Societal constitutionalism: Alternatives to state-centred constitutional theory?”, σε: C. Joerges/IY. Sand/G. Teubner (eds), *Transnational Governance and Constitutionalism*, 2004, σελ. 3-28.

επίσημος δικαιοδοτικός φορέας λαμβάνει τα πραγματικά περιστατικά από τα κοινωνικά υποκείμενα και τα μεταφράζει συνδυαστικά με τις συνταγματικές απαιτήσεις. Σε κάθε περίπτωση, είναι σημαντικό η κοινωνική αντίδραση στη δικαϊκή απόφαση να επαναμεταφρασθεί στο σύστημα του δικαίου¹⁴, δηλαδή το δίκαιο οφείλει να βολιδοσκοπεί την αποτελεσματικότητα της νομολογίας στην πολυεπίπεδη κοινωνική πραγματικότητα.

Ένα ανθεκτικό Σύνταγμα, όταν τίθεται αντιμέτωπο με σοβαρές κρίσεις, είναι δεκτικό σε μεταβολές της κανονικότητας λόγω απρόβλεπτων γεγονότων και προσαρμόζεται στις νέες συνθήκες, χωρίς όμως να συρρικνώνεται η κανονιστικότητά του¹⁵. Κατά συνέπεια, διασφαλίζεται η ανθεκτικότητα τόσο των δημοκρατικών θεσμών, όσο και του κοινωνικού κράτους δικαίου. Εξάλλου, προκειμένου το Σύνταγμα να μπορεί να επιβιώνει, να παραμένει δηλαδή ανθεκτικό, θα πρέπει να προσαρμόζεται στις ιστορικές και κοινωνικές εξελίξεις. Αυτό επιτυγχάνεται μόνο μέσω της αναγνώρισης «ελαστικότητας» των διατάξεών του και μίας δυναμικής ερμηνείας. Όπως διατυπώνει ο Μανιτάκης, το Σύνταγμα «με τον τρόπο αυτό μεταλλάσσεται –όσο και αν φαίνεται παράδοξο– από αυστηρό σε ήπιο. Παραμένει αυστηρό ως προς τις τυπικές διατάξεις του, που μπορούν να τροποποιηθούν μόνον με συνταγματική αναθεώρηση, και γίνεται ήπιο, εύπλαστο, ως προς τα νοήματα που εμπεριέχει, ως προς την κανονιστικότητά του, που δεν μένει απολιθωμένη, ακίνητη, αλλά μεταμορφώνεται κατά την πραγμάτωσή της»¹⁶. Το δίκαιο τείνει να υποχωρεί έναντι της πολιτικής σε περιόδους όπου η πολιτική κανονικότητα ανατρέπεται. Ο Καϊδατζής¹⁷ υπογραμμίζει ότι ακόμη κι αν ο δικαστικός έλεγχος εξασθενεί, το Σύνταγμα δεν «υποχωρεί», απλώς «η τήρησή του μετατίθεται από το δικαϊκό στο πολιτικό πεδίο», γεγονός που συνεπάγεται ότι, προκειμένου να εφαρμοστεί αποτελεσματικά, θα πρέπει να υιοθετούνται εναλλακτικές στρατηγικές πέραν του, –πιθανότατα απρόσφορου– δικαστικού ελέγχου.

Η κοινωνιολογική ανάλυση των Συνταγμάτων καθορίζεται από το γεγονός ότι αντιλαμβάνεται τα Συντάγματα ως βασικά συστατικά της νομιμοποιητικής δομής της κοινωνίας, επιμένοντας ότι ζωτικές λειτουργίες της κοινωνικής διαμόρφωσης, ολοκλήρωσης και πολιτικής αυτοκανονιστικότητας διεξάγονται και τίθενται σε ισχύ μέσω συνταγματικών κανόνων¹⁸. Έτσι, από αυτή την άποψη, η κοινωνιολογία των Συνταγμάτων διαφέρει από άλλους κλάδους κοινωνιολογικής έρευνας, καθώς υποστηρίζει ότι υπάρχουν βαθιά ριζωμένοι δομικοί λόγοι που ωθούν τις κοινωνίες να βασίζονται σε γενικούς συνταγματικούς κανόνες και να αρθρώνουν τα νομικά-κανονιστικά θεμέλιά τους σε συνταγματική μορφή. Η κοινωνιολογία των Συνταγμάτων έρχεται σε αντίθεση με μαρξικές ή φουκωικές προσεγγίσεις, οι οποίες μάλλον

¹⁴ G. Teubner, *Πολυσυγκειμενικό δίκαιο: Το Συνταγματικό δίκαιο της κοινωνίας των πολιτών*, (B. Καραβάς μτφρ.), 2005, σελ. 54.

¹⁵ Ξ. Κοντιάδης/Α. Φωτιάδου, *Η ανθεκτικότητα του Συντάγματος – Συνταγματική αλλαγή, δικαιώματα και κυριαρχία σε συνθήκες κρίσης*, 2016, σελ. 91 επ.

¹⁶ Α. Μανιτάκης, *Η εντυπωσιακή, παρά την κρίση, ανθεκτικότητα του Συντάγματος χάρη στην άδηλη μεταβολή του κανονιστικού νοήματός του*, Προδημοσίευση από το υπό εκτύπωση βιβλίο του ίδιου, *Το λυκόφως της Μεταπολίτευσης πριν, κατά και μετά το Μνημόνιο*, 2020, σελ. 486.

¹⁷ Α. Καϊδατζής, «Μεγάλη πολιτική» και ασθενής δικαστικός έλεγχος: Συνταγματικά ζητήματα και ζητήματα συνταγματικότητας στο «Μνημόνιο», 2011, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 17.06.2023).

¹⁸ C. Thornhill, *The Sociology of Constitutions*, *Annual Review of Law and Social Science*, 13/2017, σελ. 493-513.

απορρίπτουν την πεποίθηση ότι οι συνταγματικοί κανόνες μπορούν να σταθεροποιήσουν νομικές διεκδικήσεις με κοινωνικό νόημα, ξεχωριστά από τα κυρίαρχα εξουσιαστικά συμφέροντα. Για την κοινωνιολογική ανάλυση των Συνταγμάτων, τα τελευταία δεν είναι απλά αθροίσματα κανόνων που αντανakλούν ορθολογικές ή συλλογικές αποφάσεις σχετικά με τη συνολική οργάνωση ενός συστήματος διακυβέρνησης, ούτε μόνο συμφωνίες που αφορούν το γενικό δημόσιο συμφέρον¹⁹, αλλά, ακόμα περισσότερο, είναι προϊόντα δομικών κοινωνικών ανακατατάξεων και μετακινήσεων. Κατά συνέπεια, η κοινωνιολογική προσέγγιση των Συνταγμάτων δεν αντιμετωπίζει το συνταγματικό δίκαιο ως «τελεσίδικα» ανώτερο ή διαφοροποιημένο από τις υπόλοιπες κοινωνικές διαδικασίες και τοποθετείται υπέρ της άποψης ότι οι συνταγματικοί κανόνες, στους οποίους συμπυκνώνονται οι νομιμοποιητικές αρχές της κοινωνίας, παράγονται από σχέσεις που δεν εμφανίζονται μόνο στο πεδίο της κανονιστικά σκοπούμενης ορθολογικότητας.

Στην κοινωνιολογική θεωρία, ο νομιμοποιητικός ρόλος ενός Συντάγματος συνδέεται ευρέως με τη συμβολή του, όχι στην ορθολογική πολιτική αιτιολόγηση και οργάνωση, αλλά στην πολυεπίπεδη κοινωνική ολοκλήρωση. Αν στραφούμε στη θεωρία της δομοποίησης του Giddens²⁰, η κοινωνική αλληλεπίδραση πραγματοποιείται σε δύο επίπεδα: Στο επίπεδο των σχέσεων μεταξύ των ατόμων, οπότε καλείται κοινωνική ολοκλήρωση, και στο επίπεδο των θεσμών, οπότε καλείται συστημική ολοκλήρωση. Το ίδιο το Σύνταγμα ως θεσμός αποκτά υπόσταση μέσω των ενεργειών των ατόμων και των εκφάνσεων της κοινωνικής δράσης, αποτελώντας ταυτόχρονα προϊόν αλλά και μέσο για την πραγματοποίηση της δράσης τους, καθώς καθίσταται πεδίο κοινωνικής, αλλά και συστημικής ολοκλήρωσης εξαιτίας της θετικότητάς του.

Υιοθετώντας την κοινωνιολογική οπτική, οι συνταγματικοί κανόνες δεν είναι απλώς υποχρεώσεις για την εκτελεστική εξουσία που απορρέουν από ένα νομικό κείμενο, αλλά αντιθέτως, διαρθρώνονται μέσω της κοινωνικής δραστηριότητας και τελούν σε απόλυτη αλληλεπίδραση με αυτή. Τα ανωτέρω δεν σημαίνουν ότι το συνταγματικό δίκαιο χάνει την πρωτοκαθεδρία του ως σύνολο κανόνων ανώτερης ισχύος, συνεπάγονται όμως ότι η δεσμευτική του δυναμική διαμορφώνεται και μέσω πρακτικών που βρίσκονται εκτός νόμου, ενώ δεν αρκεί μία στείρα νομική ανάλυση για να την εδραιώσει.

Στο πεδίο της διαρκούς αλληλεπίδρασης μεταξύ εθνικών και διεθνών φορέων, ούτε τα εθνικά συνταγματικά δίκαια μένουν σταθερά, ούτε οι εθνικές και διεθνείς κοινωνικές ομάδες μένουν ανεπηρέαστες. Σε μία προσπάθεια, λοιπόν, να δοθεί απάντηση στη διαπιστωμένη πλέον κρίση της παραδοσιακής συνταγματικής θεωρίας, καθώς προάγεται ως απαραίτητη προϋπόθεση η αναγνώριση της πραγματικής και κανονιστικής βαρύτητας κοινωνικών ομάδων και συστημάτων που αλληλεπιδρούν μεταξύ τους, αλλά και με ισχυρότατους υπερεθνικούς ιδιωτικούς φορείς, γεννήθηκε η θεωρία του Κοινωνιακού Συνταγματισμού.

¹⁹ A. Tomkins, *Public Law*, 2003, σελ. 5.

²⁰ A. Giddens, "Central Problems in Social Theory" *Action, Structure, and Contradiction in Social Analysis*, 1979· Idem, "The Constitution of Society" *Outline of the Theory of Structuration*, 1984.

III. Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΑΚΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΣΜΟΥ (SOCIAL CONSTITUTIONALISM): ΜΙΑ ΝΕΑ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Ποικίλα κοινωνικά συστήματα, οργανισμοί και διακρατικοί θεσμοί λειτουργούν σε παγκόσμια κλίμακα, ως τμήματα της παγκόσμιας κοινωνίας και συνήθως με έντονα χαρακτηριστικά αυτονομίας, η οποία συχνά μετεξελίσσεται σε αδιαφορία για τις αρνητικές επιπτώσεις που μπορεί να έχει η δράση τους στην κοινωνία και το περιβάλλον. Ήδη, διακρίνονται κανονιστικές και θεωρητικές προσπάθειες μίας παγκοσμιοποιημένης δικαιοσύνης και κοινωνικής ρύθμισης, όπως η αναζήτηση Συνταγμάτων οικουμενικής ή διακρατικής ισχύος (βλ. Ευρωπαϊκό Σύνταγμα, διεθνείς συμφωνίες ευρείας ρύθμισης). Όμως οι ιδιωτικοί, κυρίως, φορείς με διεθνή δραστηριότητα τάσσονται υπέρ της αυτορρύθμισης, σθεναρά αντιστεκόμενοι σε οποιαδήποτε προσπάθεια κρατικής ή διακρατικής ρυθμιστικής επιβολής. Η διαρκώς αυξανόμενη υπερσυγκέντρωση οικονομικής και κατά συνέπεια πολιτικής ισχύος σε επιχειρήσεις-κολοσσούς αποδεικνύει μάλλον την απουσία ή ανεπάρκεια διεθνών φορέων, αρκούντως δημοκρατικά νομιμοποιημένων, να ελέγξουν την διακρατική άσκηση της ιδιωτικής εξουσίας (the “transnational exercise of private power”²¹).

Ο βασικός προβληματισμός θα πρέπει να αναζητηθεί στον σύγχρονο «πολυθεϊσμό των αξιών», με όρους τους Weber, άλλως, στην «πολυσυγκειμενικότητα» δικαίου και κοινωνίας, με όρους του Gunther Teubner. Ο Teubner, αξιοποιώντας έναν αναδιαμορφωμένο νομικό πλουραλισμό, υπογραμμίζει την αξία των συνταγματικών κατασκευών κατά την προσπάθεια οριοθέτησης ή ελέγχου των αρνητικών επιπτώσεων της δράσης λειτουργικώς διαφοροποιημένων συστημάτων. Κάθε κοινωνικό σύστημα λοιπόν αναπτύσσει εσωτερικούς συνταγματικούς κανόνες, οι οποίοι το αυτοπεριορίζουν. Η θεωρία του Κοινωνιακού Συνταγματισμού καταπιάνεται επομένως με τις σχέσεις τόσο μεταξύ κοινωνικών συστημάτων, όσο και μεταξύ των συστημάτων και του περιβάλλοντός τους.

Για τον ίδιο, το δίκαιο είναι αναστοχαστικό ή ανακλαστικό (*reflexive*)²² και όχι απλά αποκριτικό (*responsive*)²³. Η έννοια της αναστοχαστικότητας εμπεριέχει το στοιχείο μιας «ανανεούμενης» κυκλικότητας και εννοιολογείται ως «ενδοσυστημική διαλογική διάδραση, ώσμωση με την κοινωνική ζωή και προσαρμοστικότητα»²⁴. Αντίστοιχα με τη διαδικασία αλλοίωσης των συνταγματικών διατάξεων, το δίκαιο ανταποκρίνεται έτσι στις πολλαπλές απαιτήσεις της συνεχώς αυξανόμενης περιπλοκότητας της κοινωνικής πραγματικότητας, η οποία δεν μπορεί όμως να παραμείνει αρρύθμιστη²⁵.

Ο Κοινωνιακός Συνταγματισμός εμφανίζεται ως απάντηση στις δυσχέρειες που αντιμετωπίζει η κλασική συνταγματική θεώρηση, έχοντας ως βασικό κοινωνιολογικό θεμέλιο τη συστημική θεωρία του Niklas Luhmann και συγκεκριμένα τη θεωρία της λειτουργικής διαφοροποίησης²⁶, αναγνω-

²¹ H.-M. Watt, *Private international law beyond the schism*, Transnational Legal Theory 2015, σελ. 347-427.

²² G. Teubner, *Substantive and Reflexive Elements in Modern Law*, Law & Society Review 17/1983, σελ. 239-285 N3-N4-N5· Βλ. G. Teubner, *Πολυσυγκειμενικό δίκαιο*, ό.π., σελ. 6· Ο Ι. Φλυτζάνης υιοθετεί την έννοια «ανακλαστικό δίκαιο» σε Ι. Φλυτζάνης, *Η κοινωνιολογία δικαίου ως κριτική κοινωνική θεωρία*, Ετερολογίες 03.07.2021, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 17.06.2023).

²³ P. Nonet/P. Selznick, *Law and Society in Transition: Toward Responsive Law*, 1978.

²⁴ Βλ. Ι. Φλυτζάνη, *Η κοινωνιολογία δικαίου ως κριτική κοινωνική θεωρία*, ό.π.

²⁵ Βλ. G. Teubner, *Πολυσυγκειμενικό δίκαιο*, ό.π., σελ. 6.

²⁶ N. Luhmann, *Social Systems*, (μτφρ. J. Bednarz Jr./D. Baecker), 1995.

ρίζοντας την ύπαρξη εξωκρατικών Συνταγμάτων, των οποίων η κανονιστική ισχύς και η νομιμοποίηση αποκτάται μέσα από κοινωνικές διαδικασίες. Η θεωρία του Κοινωνιακού Συνταγματισμού έρχεται ως το επόμενο στάδιο της τοποθέτησης του Luhmann για τη δικαιοσύνη, την οποία προσδιορίζει ως την ενδεχομενικότητα του συστήματος του δικαίου, ως τη σχέση του δικαίου προς το περιβάλλον του. Η δικαιοσύνη του Luhmann επιβεβαιώνει την περιπλοκότητα του συστήματος του δικαίου, καθώς ακριβώς προκύπτει από αυτή.

Κατά παρόμοιο τρόπο, ο Κοινωνιακός Συνταγματισμός αναζητά μια οικουμενική δικαιοσύνη, αναγνωρίζοντας τη δυναμική κανονιστικών συστημάτων πέραν των θετών συνταγματικών κειμένων, ως δημιουργήματα της περίπλοκης συγκρουσιακής σχέσης του δικαίου με τα εξωτερικά συστήματα της κοινωνίας, της οικονομίας, του ψηφιακού κόσμου. Το τι είναι σωστό και δίκαιο καθορίζεται από το εκάστοτε κοινωνικό σύστημα, το οποίο εσωτερικεύει και εξωτερικεύει στοιχεία, σε μια διαρκή αλληλεπίδραση –σε μια διαρκή επικοινωνία. Το δίκαιο, ιδωμένο μέσα από τη θεωρία του Κοινωνιακού Συνταγματισμού, δεν είναι απλά ένα κοινωνικό σύστημα, αλλά ένα εύπλαστο, δυναμικό μόρφωμα αυτοαναπαράγόμενης επικοινωνίας. Έτσι, τα καινοφανή κανονιστικά συστήματα αναδύονται εντός και εκτός κρατικής διακυβέρνησης, τόσο στο πεδίο της διεθνούς διακρατικής επικοινωνίας, όσο και στο πεδίο της διεθνούς επικοινωνίας ιδιωτών και της παγκοσμιοποιημένης κοινωνίας. Ο Κοινωνιακός Συνταγματικός, συνεπώς, δεν αποτελεί μια αμιγώς συνταγματική θεωρία, αλλά συνδυάζει στοιχεία νομικού και συνταγματικού πλουραλισμού και πολυσυγκειμενικότητας τόσο σε εθνικό, όσο και διακρατικό επίπεδο.

Η προσέγγιση που υιοθετεί ο Κοινωνιακός Συνταγματισμός μπορεί να προσφέρει λύσεις στην ανάγκη εκσυγχρονισμού του δικαίου, το οποίο επιβάλλεται να συμβαδίζει με τις ραγδαίες εξελίξεις οικονομίας και τεχνολογίας διεθνώς. Η αναντιστοιχία που παρατηρείται συχνά μεταξύ δικαιοσύνης και κοινωνικής εξέλιξης έδωσε χειραφετητική ώθηση στα κοινωνικά συστήματα, καθώς αυτά, εντός διαδικασιών παγκοσμιοποίησης, αναδεικνύουν νέα νομιμοποιητικά και κανονιστικά θεμέλια, που φαίνεται να είναι τουλάχιστον μερικώς ανεξάρτητα από έξωθεν κανονιστικές επιρροές.

1. ΟΙ ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΜΕ ΤΗΝ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ

Τα τελευταία χρόνια, ο Teubner έχει συμβάλει ουσιαστικά στην επανένταξη των κοινωνιολογικών αρχών στη συνταγματική έρευνα. Η θεωρία του Teubner αντιτίθεται ρητά σε μία αμιγώς κρατική συνταγματική τάξη. Για τον Κοινωνιακό Συνταγματισμό, μια επαρκής ανάλυση των μοντέρνων κοινωνικών Συνταγμάτων οφείλει να απαρνηθεί την παραδοσιακή έννοια που προσδίδει το δημόσιο δίκαιο στο Σύνταγμα, δηλαδή, την έννοια του θεμελιώδους νόμου που επικυρώνει και νομιμοποιεί την ισχύ ενός πολιτικού συστήματος το οποίο μονοπωλεί τα μέσα εξαναγκασμού των πολιτών, ως πρωταρχικός φορέας εξουσίας επί του κοινωνικού συνόλου. Ως εκ τούτου, η «επικέντρωση της έννοιας του Συντάγματος γύρω από το κράτος» κρίνεται ανεπαρκής για τις τρέχουσες κοινωνικο-δικαιϊκές εξελίξεις, αφού προσπερνά ή παραγνωρίζει πλήρως τις εξαιρετικά σύνθετες και λειτουργικά διαφοροποιημένες συνταγματικές πτυχές της κοινωνίας²⁷. Περαιτέρω, εντός του

²⁷ G. Teubner, “Globale Zivilverfassungen: Alternativen zur staatszentrierten Verfassungstheorie”, σε: M. Neves/R. Voigt (eds), *Die Staaten der Weltgesellschaft. Niklas Luhmanns Staatsverständnis*, 2007, σελ. 135.

παγκοσμιοποιημένου περιβάλλοντος, ή αλλιώς της «παγκόσμιας κοινωνίας», η μονοπωλιακή δομή του έθνους κράτους και η συνεκτική εσωστρέφεια της εθνικής κοινότητας έχουν πλέον καταστεί εξαιρετικά ρευστές, ακόμα κι αν συνυπολογίσουμε την τάση εθνικής συσπείρωσης που εμφανίζεται σε περιόδους παγκόσμιας κρίσης ή προτείνεται από ακροδεξιές πολιτικές.

Παρατηρείται λοιπόν ένας έντονος κατακερματισμός και μια έντονη πολυφωνία νομικών ρυθμίσεων, καθώς διαφορετικά λειτουργικά τμήματα της διεθνούς κοινότητας φαίνεται να αποσπώνται από την κρατική ή διακρατική δικαιοδοσία, αποκτώντας σχετική κανονιστική αυτονομία. Τα αυτόνομα αυτά συνταγματικά μορφώματα των διαφόρων κοινωνικών συστημάτων υφίστανται παράλληλα με τα συνταγματικά καθεστώτα, ως οιονεί συνταγματικές μικρο-κοινοπραξίες, ικανές να διατυπώσουν κανόνες που, για τις ενδοσυστημικές τους λειτουργίες, λαμβάνουν επαρκή συνταγματική δύναμη²⁸. Για τον Thornhill²⁹, οι συνταγματικοί κανόνες της παγκόσμιας κοινωνίας είναι θεμελιωδώς «ετεραρχικοί» (fundamentally heterarchical). Τα αυτονομημένα αυτά Συντάγματα δεν γεννώνται από συντακτικές συνελεύσεις, αλλά μέσα από τη διαδικασία αναστοχαστικής αυτοποίησης, η οποία είναι τόσο εσωτερική για το κάθε σύστημα, όσο και εξωτερική, μέσω της διασυστημικής επικοινωνίας με το δίκαιο. Με τον τρόπο αυτό, ο Κοινωνιακός Συνταγματισμός εκτιμά ότι ρυθμίζει επαρκώς κάθε υπερτροφική και αρρυθμιστη εξουσία, μέσα από τις δικαιοδικές κατευθύνσεις που ενυπάρχουν στην κοινωνία.

Εφόσον το συνταγματικό δίκαιο καταστεί δεκτικό στις κοινωνιολογικές αναλύσεις της διακρατικής συνταγματοποίησης, θα πρέπει ταυτόχρονα να διατηρεί επαρκή απόσταση από το γειτονικό πεδίο έρευνας. Η συνταγματική κοινωνιολογία δεν δύναται να προκαθορίσει δικαιοδικές αρχές, πολύ δε μάλλον, συγκεκριμένους συνταγματικούς κανόνες. Αντιθέτως, συνιστάται ένας διεπιστημονικός καταμερισμός εργασίας, βάσει του οποίου ο εκάστοτε θεωρητικός κλάδος προσφέρει τη δική του αυτόνομη συμβολή. Σύμφωνα με τα ανωτέρω, η συνταγματική κοινωνιολογία εξετάζει την εγγενή λογική των διακρατικών μορφωμάτων, ανακαλύπτει τα χαρακτηριστικά των διαδικασιών διακρατικής συνταγματοποίησης και αναπτύσσει εναλλακτικές λύσεις. Αντίστοιχα, το συνταγματικό δίκαιο ανταποκρίνεται σε αυτά τα ερεθίσματα και μέσα από τις δικές του διανοητικές παραδόσεις, αναπαράγει ανεξάρτητες έννοιες, αρχές και κανόνες για τα διακρατικά Συντάγματα που μπορούν να εφαρμοστούν ως κατάλληλες νομικές λύσεις στην εκάστοτε περίπτωση.

Από την άποψη αυτή, ο Κοινωνιακός Συνταγματισμός είναι μια κριτική θεωρία, στον βαθμό που οριοθετεί αρχές της σύγχρονης συνταγματικής παράδοσης. Για τη θεωρία του Κοινωνιακού Συνταγματισμού, η μη αναγνώριση της κανονιστικής δύναμης των κοινωνικών συστημάτων, αποτελεί εμπόδιο στις ίδιες τις κανονιστικές φιλοδοξίες των θετών συνταγματικών κειμένων. Ως μόνη βιώσιμη λύση προωθείται η αναγνώριση της πληθώρας των κοινωνικών Συνταγμάτων, τα οποία είναι μάλλον διφυούς χαρακτήρα, δηλαδή, ούτε πλήρως δημόσια αλλά ούτε και πλήρως ιδιωτικά.

Οι συνταγματικοί ορίζοντες μπορούν να διευρυνθούν προς ενίσχυση της ανθεκτικότητας και της κανονιστικότητας των συνταγματικών διατάξεων, όταν αναγνωρίζονται συνταγματικές αρχές

²⁸ A. Fischer-Lescano/G. Teubner, *Regime-collisions: The vain search for legal unity in the fragmentation of global law*, Michigan Journal of International Law 2007, σελ. 118.

²⁹ C. Thornhill, *Niklas Luhmann and the sociology of the constitution*, Journal of Classical Sociology 2010.

και κοινωνικά συστήματα πέραν του κράτους. Συνταγματικές αρχές έχουν πλέον διαμορφωθεί στο διεθνές περιβάλλον και, ειδικότερα, στον τομέα των διεθνών ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της διεθνούς πολιτικής, του παγκόσμιου οικονομικού Συντάγματος, του *lex mercatoria*, του διεθνούς διοικητικού δικαίου. Σε όλους τους ανωτέρω τομείς, το καθήκον της κοινωνιοδικαιϊκής ανάλυσης είναι να εντοπίσει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του παγκόσμιου συνταγματισμού σε σύγκριση με τα εθνικά του αντίστοιχα. Προτεραιότητα έχει η αναζήτηση διακρατικών ισοδυνάμων με το παραδοσιακό συνταγματικό αντικείμενο, το έθνος κράτος. Έτσι, η θεωρία του Κοινωνιακού Συνταγματισμού θέτει το εξής ερώτημα: Ποια είναι τα νέα συνταγματικά υποκείμενα υπό συνθήκες παγκοσμιοποίησης; Είναι, άραγε, το ίδιο το σύστημα της διεθνούς πολιτικής, τα συστήματα παγκόσμιας λειτουργικότητας, οι Διεθνείς Οργανισμοί, οι διακρατικές πολιτικές, τα παγκόσμια δίκτυα ή κάποια εντελώς νέα μορφώματα;

Η απάντηση εξαρτάται από το αν τέτοιου είδους εξωκρατικοί θεσμοί επιτρέπουν κάποια βιώσιμη αναλογία με το συνταγματικό κατεστημένο του έθνους κράτους, τις διαδικασίες δημοκρατικής συναίνεσης και νομιμοποίησης και τους οργανωτικούς κανόνες ενός πολιτικού Συντάγματος με την αυστηρή του έννοια. Οι κρίσεις (κοινωνικές, οικονομικές ή άλλες, απλώς ενδοσυστημικές), αποτελούν συχνά εύφορο έδαφος ανάδυσης ενισχυμένων εξωκρατικών θεσμών, οι οποίοι προωθούνται από ποικίλες συλλογικές πιέσεις ή σχέσεις εξουσίας. Για παράδειγμα, κατά τη διάρκεια της πανδημικής κρίσης και των lockdown ενισχύθηκε η ψηφιακή κοινωνία και επικοινωνία, η οποία πολλές φορές φάνηκε να ρυθμίζεται εκ των έσω (βλ. απαγόρευση διάδοσης ψευδών ειδήσεων από ψηφιακές πλατφόρμες, πρωτοβουλίες ψηφιακής δράσης πολιτών, Oversight Board του Facebook), κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης το ευρωπαϊκό τραπεζικό σύστημα αναδιαρθρώθηκε για την αντιμετώπιση των επιπτώσεων, ασκώντας έντονη πολιτική επιρροή, ενώ στην εγχώρια πραγματικότητα συλλογικοί φορείς και ομάδες πίεσης διεκδίκησαν τα δικαιώματά τους, συχνά αντίθετα με την κυρίαρχη συνταγματική ερμηνεία του δημοσίου συμφέροντος. Όσον αφορά κρίσεις επιμέρους κοινωνικών συστημάτων, οι δράσεις και οι εκφράσεις αλληλεγγύης όταν η ανθρώπινη ζωή κινδυνεύει σε ευρεία κλίμακα (μεταναστευτική κρίση, φυσικές καταστροφές), είναι επίσης ενδείξεις αυτορρύθμισης, οι οποίες μάλιστα αναδεικνύουν θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα. Προσεγγίζοντας ακόμα πιο εξειδικευμένα κοινωνικά συστήματα, όπως είναι αυτό του ελληνικού δημοσίου πανεπιστημίου, του οποίου μάλιστα το αυτοδιοίκητο διασφαλίζεται συνταγματικά, η αναγνώριση συνταγματοποιοτικών αρχών στη λειτουργία του θα μπορούσε να διαφωτίσει όχι μόνο τη γενικότερη συζήτηση επί του πανεπιστημιακού ασύλου, αλλά και τη δικαστική κρίση επί των αποφάσεων περί πανεπιστημιακής αστυνομίας.

Είναι άραγε τα έθνη κράτη ή οι κοινωνικές δυνάμεις καθοριστικοί παράγοντες διαμόρφωσης τάσεων συνταγματοποίησης; Κοινωνικές αντισταθμιστικές δυνάμεις πολιτών, όπως μέσα ενημέρωσης, ο δημόσιος διάλογος, αυθόρμητες διαδηλώσεις, κοινωνικά κινήματα, διανοούμενοι, επαγγελματίες ή συνδικαλιστές, πράγματι ασκούν αξιόλογη πίεση στην εσωτερική συνταγματοποίηση διεθνών πολιτικών. Ο Teubner υπογραμμίζει ότι εάν η δικαιοϊκή πρακτική επιχειρήσει να επαναπροσδιορίσει τα διεθνή ανθρώπινα δικαιώματα επί διαφόρων κοινωνικών πεδίων, δεν σημαίνει ότι τα συνταγματικά ατομικά δικαιώματα θα υποτάσσονται στις ιδιαιτερότητες του ιδιωτικού δικαίου. Για τον ίδιο, τα ανθρώπινα δικαιώματα πρέπει να απελευθερωθούν από τον κρατικό τους προσα-

νατολισμό και να προσαρμοστούν στις συγκεκριμένες απειλές που εκπέμπουν άλλα κοινωνικά συστήματα. Αν λοιπόν τα εσωτερικά Συντάγματα της οικονομίας, της επιστήμης, των μέσων μαζικής ενημέρωσης, των μέσων κοινωνικής δικτύωσης και του διαδικτύου θετικοποιήσουν τα επικοινωνιακά τους μέσα σε παγκόσμια κλίμακα, τα θεμελιώδη δικαιώματα πρέπει να ανακατευθυνθούν ως ανάχωμα στη νέα αυτή κανονιστική επέκταση.

Η θεωρία του Κοινωνιακού Συνταγματισμού παρουσιάζεται μάλλον ως μια θεωρία δυνατοτήτων, παρά ως μια θεωρία αναγκαιοτήτων. Η θεωρία του Κοινωνιακού Συνταγματισμού παρουσιάζεται μάλλον ως μία θεωρία δυνατοτήτων, παρά ως μια θεωρία αναγκαιοτήτων. Στο πεδίο των κρίσεων, όπου το ευρύτερο δημόσιο συμφέρον συγκρούεται με τα ατομικά δικαιώματα, το κράτος πρόληψης αντιμάχεται το κράτος πρόνοιας και το κράτος έκτακτης ανάγκης παλεύει με το κράτος δικαίου, ίσως η προσέγγιση του Κοινωνιακού Συνταγματισμού να προσέφερε λύσεις στην εξισορρόπηση των αντιμαχόμενων Λόγων εκάστοτε συστήματος. Γενικότερη θέση του Κοινωνιακού Συνταγματισμού είναι ότι τα συνταγματικά μορφώματα των κοινωνικών συστημάτων τείνουν να ακολουθούν τυπικά πρότυπα των εθνικών Συνταγμάτων³⁰. Αυτό γίνεται αισθητό με την αναβάθμιση του ρόλου της νομολογίας και της νομικής θεωρίας, με τη θετικοποίηση του νομικού και συνταγματικού εθίμου και την ανθεκτικότητα που επιδεικνύουν τα εύπλαστα κείμενα έναντι των αυστηρών.

Τα συνταγματικά μορφώματα που αναδύονται μέσα από την αξιοποίηση των κριτηρίων του Κοινωνιακού Συνταγματισμού δεν αποσκοπούν και δεν πρέπει να αποσκοπούν στην αναπαραγωγή των διαδικασιών θεμελίωσης των πολιτικών συστημάτων (εκλογές, εκπροσώπηση, θεσμοθέτηση της αντιπολίτευσης). Αντίθετα, τα καινοφανή συνταγματικά μορφώματα πρέπει να αναnevώνουν το εκάστοτε λειτουργικό σύστημα, με σκοπό την προώθηση του αμοιβαίου υβριδισμού των Λόγων, ή αλλιώς των «αφηγημάτων» κάθε συστήματος. Έτσι, η εδώ εξεταζόμενη θεωρία προωθεί τη σύσταση επιτροπών και κωδίκων δεοντολογίας σε εθνικό και διεθνές επίπεδο, αλλά και ειδικότερα, σε κλινικές, πανεπιστήμια, εταιρείες κ.λπ., όπου λαμβάνουν χώρα οι ουσιαστικές διαδικασίες του συστήματος.

Η θεωρία υποστηρίζει τα διεθνή ανθρώπινα δικαιώματα και την πρακτική των πιλοτικών δικών για θέματα γενικότερου ενδιαφέροντος, ιδιαιτέρως όταν πρόκειται για δικαστικές πρακτικές που αξιοποιούνται στρατηγικά από θύματα παραβιάσεων των θεμελιωδών δικαιωμάτων ή από ακτιβιστικές ομάδες και κινήματα. Η αξιοποίηση των θεσμών και του δικαίου στο πεδίο σύγκρουσης των Λόγων από τα διάφορα κοινωνικά κινήματα δεν αποσκοπεί τόσο στο να κερδίζονται υποθέσεις, όσο στο να αναδεικνύονται αλήθειες και ιστορικές ευθύνες ή να προκαλείται διάλογος και να αποκαλύπτονται πιθανά σκάνδαλα. Με τον τρόπο αυτό ασκούνται σημαντικές παραγωγικές πιέσεις στα πολιτικά και λειτουργικά συστήματα³¹.

Παρατηρείται ότι με την κατάρρευση των άκαμπτων ιεραρχιών και των κανονιστικών πυραμίδων στα μεταμοντέρνα νομικά συστήματα, οι δικαστές και τα διαιτητικά όργανα μετατρέπονται σε

³⁰ G. Teubner, *Transnational Fundamental Rights: Horizontal Effect?*, Netherlands Journal of Legal Philosophy 2011, σελ. 191-215.

³¹ G. Teubner/A. Beckers, *Expanding Constitutionalism*, Indiana Journal of Global Legal Studies 2013, σελ. 532-533.

βασική κινητήρια δύναμη της νομοπαραγωγής. Υπό αυτή την έννοια και εντός των διαδικασιών παγκοσμιοποίησης, τα όρια μεταξύ των κάποτε άκαμπτων διακρίσεων κανονιστικότητας και εγκυρότητας, αξιώσεων και δικαιωμάτων θολώνουν αλλά δεν εξαφανίζονται. Επί αυτής της θολής περιφέρειας κάθε συστήματος και με τη συμβολή αόριστων νομικών εννοιών, όπως η καλή πίστη και η δέουσα επιμέλεια, τα διάφορα συστήματα τέμνονται, συμπλέκονται και ενοποιούνται ετεραρχικά («ιδίως μέσα από τις αόριστες νομικές έννοιες το ακινητοποιημένο γράμμα του νόμου συναντά την κινούμενη κοινωνική πραγματικότητα»³²). Η ετεραρχική συνένωση των λειτουργικών συστημάτων, ως κεντρική έννοια του Κοινωνιακού Συνταγματισμού, είναι αυτή που ωθεί στην πρόταση ενός δικαίου διασυστημικών συγκρούσεων.

Για τη θεωρία του Κοινωνιακού Συνταγματισμού είναι εξαιρετικά σημαντικό να εξετάζεται ο βαθμός ενσωμάτωσης των δικαστικών αποφάσεων στην κοινωνία. Προτάσσεται κατ' αυτό τον τρόπο μια δικαστική ερμηνευτική συνεπειοκρατία, η οποία σε αρκετά σημεία ταυτίζεται με τον «μετασχηματιστικό συνταγματισμό», έναν κλάδο της συνταγματικής θεωρίας ο οποίος προωθεί τον δικαστικό ακτιβισμό και τη θετική δράση στον τομέα των κοινωνικών και οικονομικών δικαιωμάτων, κυρίως σε περιβάλλοντα συστημικής ανισότητας και περιθωριοποίησης³³. Για να λειτουργήσει μία τέτοια συνεπειοκρατική ερμηνεία δεν προέχει να εξετάζονται οι αιτιακές αλυσίδες που οδηγούν σε μία απόφαση, καθώς αυτές δεν είναι ποτέ πλήρως προσβάσιμες για τους δικαστές, ειδικά λόγω των περιορισμένων εργαλείων της δικαιοδοτικής διαδικασίας. Αυτό που κυρίως πρέπει να αξιολογείται είναι η μετάφραση και η ανακατασκευή των δικαστικών αποφάσεων αφού αφομοιωθούν από κάθε σύστημα. Η προσέγγιση αυτή του νόμου και της νομοπαραγωγής στοχεύει στην προστασία των θεμελιωδών ατομικών δικαιωμάτων, ιδίως όταν αυτά νοούνται ως θεμελιώδη θεσμικά δικαιώματα, ως εγγυήσεις της αυτονομίας των συλλογικών κοινωνικών διαδικασιών καθαυτών.

Όπως έχει αποδειχθεί με την πάροδο του χρόνου, κατά τη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, οι μηχανισμοί «νομικής άμυνας» μπορούν να έχουν σημαντική νομοπαραγωγική αξία, επιτρέποντας στα συγκρουόμενα συστήματα να επικοινωνούν έμμεσα³⁴, να εξελίσσονται παράλληλα και να αλληλοπροσαρμόζονται με ετεραρχικό τρόπο, χωρίς δηλαδή να επιδιώκεται να επιλυθεί οριστικά το ζήτημα του ποιο έχει την «τελευταία λέξη» (Kompetenz-Kompetenz)³⁵. Ο Κοινωνιακός Συνταγματισμός προτείνει τη γενίκευση μιας αρχής συνταγματικής ανεκτικότητας³⁶ σε παγκόσμιο επίπεδο, πέραν της πρωτόλειας πρόθεσης ορισμένων από τους αρχικούς υποστηρικτές του³⁷, κα-

³² Θ. Παπαχρίστου, *Κοινωνιολογία του Δικαίου*, 1999, σελ. 29.

³³ K. Klare, *Legal Culture and Transformative Constitutionalism*, *South African Journal of Human Rights* 1998, σελ. 146-188· A. von Bogdandy/E. Ferrer Mac-Gregor/M. Morales Antoniazzi/F. Piovesan/X. Soley, *Transformative Constitutionalism in Latin America: The Emergence of a New Ius Commune*, 2017.

³⁴ G. Martinico, *The “Polemical” Spirit of European Constitutional Law: On the Importance of Conflicts in EU Law*, *German Law Journal* 2015, σελ. 1343-1374· T. Prosser, *Constitutions as Communication*, *International Journal of Constitutional Law* 2017, σελ. 1039-1065.

³⁵ P. Berman, *Jurisgenerative Constitutionalism: Procedural Principles for Managing Global Legal Pluralism*, *Indiana Global Legal Studies* 2013, σελ. 665-695.

³⁶ J. Weiler, “Why Should Europe be a Democracy: The Corruption of Political Culture and the Principle of Toleration”, σε: F. Snyder (ed.), *The Europeanisation of Law: The Legal Effects of European Integration*, 2000.

³⁷ J. Weiler, “Prologue: global and pluralist constitutionalism – some doubts”, σε: G. de Búrca/J. H.H. Weiler (eds.), *The Worlds of European Constitutionalism*, 2011, σελ. 8-18.

θιστώντας έτσι δυνατό τον συντονισμό και την προσαρμογή διαφορετικών νομικών συστημάτων χωρίς κανένα εξ αυτών να επικρατεί υποχρεωτικά έναντι των άλλων, υλοποιώντας συνεπώς μια πρόταση νομικού πλουραλισμού και πολυσυγκειμενικότητας.

2. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΜΕΣΩ ΤΗΣ «ΒΑΣΑΝΟΥ» ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ

Σύμφωνα με μία αρκετά αρνητική προσέγγιση της θεωρίας του Κοινωνιακού Συνταγματισμού³⁸, ο τελευταίος ταυτίζει τον συνταγματισμό όχι με το σύνολο της κοινωνίας, αλλά με «διακριτούς επιμέρους κοινωνικούς τομείς που γίνονται αντικείμενο ενός αυτόνομου τομειακού συντάγματος (π.χ. *lex mercatoria*, *lex sportiva*, πολυεθνικές επιχειρήσεις, διεθνή ιδιωτικά πανεπιστήμια κ.λπ.)», ανατρέποντας έτσι το παραδοσιακό πρότυπο του Συντάγματος που διέπει το σύνολο μιας πολιτικής κοινότητας και δεν υπόκειται στην αρχή της ειδικότητας. Κατά την κριτική αυτή, ο Κοινωνιακός Συνταγματισμός «νομιμοποιεί την αποπολιτικοποίηση της τμηματικής απαλλοτρίωσης της κυριαρχίας από ιδιωτικούς, μη κρατικούς και μη διακρατικούς φορείς», ωθώντας τους πολίτες να αναζητούν δικαιοσύνη από ιδιωτικά υποκατάστατα των κρατικών θεσμών, τα οποία με τον τρόπο αυτό ενισχύονται, ασκώντας πίεση προς την κατεύθυνση της αμφισβήτησης εθνικών κρατών και διακρατικών θεσμών. Ο Κοινωνιακός Συνταγματισμός κατά την άποψη αυτή κατηγορείται ότι ως πλουραλιστική θεωρία «ευνοεί την επανεμφάνιση χαρακτηριστικών που προϋπήρχαν του σύγχρονου κράτους και είναι ξένα προς το φιλελεύθερο και κοινωνικό Κράτος Δικαίου που αναπτύχθηκε στο πλαίσιο του νεωτερικού συνταγματισμού», δηλαδή αντί για το καντιανό ιδεώδες μιας παγκόσμιας, κοσμοπολίτικης τάξης, προωθεί έναν φεουδαρχικό συνταγματισμό, προκαλώντας εξασθένηση της κρατικής εξουσίας, ιδιωτική διαχείριση των δημοσίων εξουσιών, υποχώρηση των δημοσίων κανόνων υπέρ των ιδιωτικών σχέσεων, σύγχυση, διαρκείς συγκρούσεις μεταξύ των ασκούντων εξουσία, έλλειψη τάξης και αυξημένη ανασφάλεια. Οι κατηγορίες είναι πολλές και σκληρές, αλλά κατά την άποψη της γράφουσας παραγνωρίζεται ότι ο Κοινωνιακός Συνταγματισμός έχει ακριβώς ως στόχο την προώθηση ενός παγκόσμιου, πολυπολιτισμικού, πολυσυγκειμενικού δικαίου, όπου από τη μία θα αναγνωρίζεται η αυτορρυθμιστική δύναμη των λειτουργικών συστημάτων, χωρίς να καταπατάται από την κρατική εξουσία, ενώ από την άλλη προωθείται η παραγωγική σύγκρουση των διασυστημικών Λόγων. Η κριτική αυτή πάντως δεν έχει άδικο να υπογραμμίζει το ενδεχόμενο δημιουργίας ιδιωτικών υπερεξουσιών. Παρόλα αυτά, σε ένα περιβάλλον όπου θα αναγνωρίζονται συνταγματικά μορφώματα πέραν των κρατικών ή διακρατικών Συνταγμάτων, δεν παύουν να υφίστανται φορείς εξισορρόπησης, δικαιοδοτικά όργανα, γενικές αρχές, δημόσιο συμφέρον και θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα, ενώ φυσικά το εθνικό Σύνταγμα εξακολουθεί να παραμένει ο θεμελιώδης νόμος, αλλά και το κανονιστικό υπόδειγμα οποιουδήποτε άλλου μορφώματος. Τα συνταγματικά μορφώματα που εντοπίζει ο Κοινωνιακός Συνταγματισμός, είναι κανονιστικά σχήματα που δεν παράγονται τυχαία, αλλά όπως έχουμε ήδη αναλύσει, ακολουθούν συγκεκριμένα κριτήρια και ειδικές προϋποθέσεις, αλληλεπιδρούν, λαμβάνουν τα θεμέλια τους από τα παραδοσιακά Συντάγματα και κυρίως, διέπονται από το δίκαιο, ρυθμιζόμενα από το καταλληλότερο ανά περίπτωση, δικαϊκό

³⁸ Κ. Γιαννακόπουλος, Το «Ανώτατο Δικαστήριο» του Facebook και η κρυφή γοητεία του ιδιωτικού ψηφιακού συνταγματισμού, 03.03.2021, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 17.06.2023).

σύστημα και από οικουμενικά αναγνωρισμένες αρχές και δικαιώματα. Εκτός αυτού, η πρόταση αναγνώρισης αστικών Συνταγμάτων των κοινωνικών συστημάτων δεν αποσκοπεί στην κατάργηση της έννοιας του Συντάγματος, αλλά αντιθέτως αναζητά μεθόδους αξιοποίησης των σύγχρονων τάσεων κανονιστικής αυτορρύθμισης των πολλαπλών συστημάτων της παγκόσμιας κοινωνίας, σε μια προσπάθεια θεμελίωσης παραγωγικής συνύπαρξης Συντάγματος και Κοινωνίας και, ιδανικά, υπέρ της ανθεκτικότητας των συστημάτων προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων. □